

Наталія Віталіївна Макогончук,

кандидат педагогічних наук, викладач кафедри педагогіки та психології
Національної академії Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький

ВИТОКИ ТА СПЕЦИФІКА КОЗАЦЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ

У статті розкрито процес становлення козацької педагогіки, охарактеризовано етапи становлення козацької системи навчання і виховання та демократичні й гуманістичні традиції лицарського загартування підростаючих поколінь.

Ключові слова: козацька педагогіка, народна педагогіка, навчання, виховання, кодекс лицарської честі.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Українська національна (етнічна) ідея відіграє велику роль у всій педагогічній спадщині нашого народу. Вона надихала освітніх діячів, педагогів на вірне служіння рідному народу. Дослідження витоків, становлення та розвитку національної системи виховання, вітчизняної педагогіки є першорядною проблемою, від розв'язання якої значною мірою залежить вихід України на сучасний рівень світових стандартів у галузі освіти і виховання.

Україна має багаті й різноманітні вітчизняні педагогічні традиції. Починаючи ще з епохи Трипільської культури (IV-III тис. до н. е.), українці та їхні предки створили багатий фольклор, міфологію, багатогранне народне мистецтво, глибинну символіку, національні традиції, які як основні засоби народної педагогіки, виховної мудрості, успішно виховували підростаючі покоління в самобутньому національному, гуманістичному, демократичному дусі. Щоб зберегти волю і свободу рідного народу, поглиблювати національну самобутність українців, утверджувати їх у світі, виникла історична потреба у формуванні духовно багатих, сильних духом, фізично здорових і шляхетних людей, які палко любитимуть Україну, будуть жертовно боротися з чужоземними загарбниками.

Справжнім феноменом патріотизму в історії України стало запорізьке козацтво. Воно глибоко і різнопланово вплинуло на історичну долю українського народу, на формування національної самосвідомості. Багатовіковий визвольний козацький рух покликав до життя унікальне явище не лише української та східнослов'янської, а й світової культури – козацьку педагогіку.

Козацька педагогіка як невід'ємна складова української етнопедагогіки акумулювала в собі вироблені віками та апробовані часом традиції виховання молоді. Широко практиковані навчання і виховання козацьких дітей мали дуже багато національно самобутнього (в цілях, завданнях, традиціях, засобах впливу на особистість тощо). Їх відрізняли цілісність, багатство ідей і настанов козацької виховної мудрості, що становили собою і теоретичну, і практичну частини специфічної та самобутньої козацької педагогіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення зазначеної проблеми та на які опирається автор. Велику цінність для розвитку козацької педагогіки мають наукові праці, історичні дослідження козаччини М. Костомарова, В. Антоновича, М. Аркаса, Д. Дорошенка, І. Огієнка, а також високоідейні художні твори Т. Шевченка, А. Чайковського, Б. Грінченка, В. Симоненка, Л. Костенко, І. Драча, Д. Павличка, в яких описано вікові традиції українського народу, його велич та красу, мужність і стійкість при захисті своєї Вітчизни.

М. Стельмахович, Є. Сявак та ін. в своїх етнопедагогічних працях довели, що в козацькому навчанні та вихованні дуже широко застосовувалися ідеї та засоби народної педагогіки. Вчені підтвердили, що козацька педагогіка обґрунтувала і впроваджувала цілісну навчально-виховну систему козацтва, а фундаментальною основою козацького навчання і виховання були ідеї та засоби української народної виховної мудрості, вітчизняної педагогіки. Велике значення для дослідження української козацької педагогіки мають праці сучасних науковців О. Губка, М. Дмитренка, П. Ігнатенка, В. Каюкова, П. Кононенка, Ю. Руденка, Д. Федоренка та ін. Учені підтвердили, що епоха

козацтва створила багатогранну, глибоку духовність, яка стала гордістю і окрасою, вершиною української національної культури, а її освітньо-виховний, емоційно-естетичний потенціал став основою не лише козацької, а й усієї української національної системи виховання.

Неупереджений аналіз багатогранного і тривалого в часі процесу козацького навчання і виховання переконливо свідчить про сформованість історично обумовленої системи навчально-виховних цілей, завдань, принципів, ідеалів, провідних ідей, форм і методів роботи, осередків виховання, яку називають козацькою педагогікою. Вона функціонувала протягом кількох століть, часто визначала основні напрямки виховної діяльності батьків, школи і багатьох інших громадських осередків. Виникнення і розвиток козацької педагогіки були підготовлені всією еволюцією життя українського народу. Вона ввібрала в себе ідейно-моральні, емоційно-естетичні, психолого-педагогічні надбання наших пращурів від часів Трипільської культури, Київської Русі до сьогодення.

Метою статті є дослідження витоків козацької педагогіки та визначення її специфіки.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Термін «козацька педагогіка» охоплює зміст, ідейну спрямованість, національні виховні традиції українського народу, які він виплекав упродовж століть для захисту рідної землі від постійних чужоземних навал, для гартування молодого покоління у дусі подвижництва і героїзму. Цей термін позначає систему народнопедагогічних і наукових знань, ідей та інших цінностей, які вже більше 500 років займають чільне місце в національній системі освіти і виховання. Батьки і вчителі – патріоти завжди виховували дітей, підлітків і юнаків на історичному, культурному і мистецькому матеріалі, який розкриває героїчне життя і подвижницьку діяльність С. Наливайка, К. Косинського, П. Сагайдачного, Т. Федоровича (Трясила), Б. Хмельницького, Д. Нечая, І. Богуна, І. Виговського, І. Мазепи, П. Орлика, І. Сірка та багатьох інших провідників українського козацтва [4]. В епоху українського

Відродження (XVI – XVIII ст.) козацька педагогіка як складова народної виховної мудрості сягнула вершини свого розвитку.

Козацька педагогіка виникла як частина народної педагогіки в її вершинному вияві, вона формувала в підростаючих поколіннях українців синівську вірність рідній землі, Батьківщині, народу, виховувала в них незламну силу духу, стійку волю і високу козацьку мораль, лицарські якості. Основою козацької педагогіки, за свідченням істориків, була певна система передачі життєвого досвіду, знань, умінь, накопичених поколіннями, а також славних народних традицій, шанобливого ставлення до Бога, до старших, до батьків, до керівної верхівки Січі.

Основна мета козацької педагогіки – формування в сім'ї, школі та громадському житті козака-лицаря, мужнього громадянина, захисника рідної землі з яскраво вираженою українською національною свідомістю і самосвідомістю, дійовим патріотизмом, високим рівнем духовності.

Як зазначає В. Кузь та Ю. Руденко *основними завданнями козацької педагогіки є:*

- готувати фізично загартованих воїнів-захисників рідного народу від чужоземного поневолення, ворожої агресії;
- виховувати в підростаючих поколіннях український козацький характер, світогляд, ідеали та інші національні й загальнолюдські духовні цінності;
- формувати високі лицарські якості, глибокий український патріотизм, інші моральні чесноти, гуманізм, почуття милосердя;
- виробляти непримиренність і ненависть до всього лихого, ворожого гуманній сутності людини, уміння боротися з такими явищами і перемагати їх;
- виховувати готовність до альтруїзму, надання пріоритетності громадським обов'язкам, інтересам української нації, Батьківщини;
- виховання громадян, які б розвивали культуру, економіку та інші сфери життєдіяльності народу на світовому рівні [2].

Слід підкреслити, що козацька педагогіка як система народних і наукових ідей, положень, звичаїв, практичних дій, виховних цінностей набула чітко окреслених ознак у XVI ст., коли українське козацтво утвердило себе як найпотужніша національна суспільно-політична сила. На кінець XVI ст. козацько-лицарські традиції виховання молоді вже становили певну систему – козацьку педагогіку. Традиції козацької педагогіки поглиблювалися і зміцнювалися не лише в родинному, а й у громадському вихованні [1]. Сфера застосування козацької педагогіки постійно розширювалася: коли виникало нове поселення, насамперед будували церкву, собор як центр духовності, школу для дітей і шпиталь для хворих і немічних.

Найважливішими в національній системі освіти і виховання були провідні ідеї козацького руху, зокрема такі як свобода і незалежність України, непорушність прав людини і народу, суверенність особистості, народовладдя та ін. Педагогічна мудрість козаків сприяла зміцненню української системи виховання, яка на той час досягла апогею свого розвитку. Під могутнім захистом козацьких збройних сил в Україні діяли різні типи навчальних закладів, зокрема й академії (Острозька – з 1576 р., Києво-Могилянська – з 1615 р.), що стали визначними центрами вищої освіти, науки і культури як України, так і всіх східнослов'янських земель. Чимало козацьких лідерів (гетьманів, полковників, сотників, кошових отаманів та ін.) мали вищу освіту, вивчали українську народну і світову філософію, логіку, психологію, історію, риторику, поезику, оволодівали латинською, грецькою, старосврейською, польською, німецькою та іншими мовами.

Поряд з академіями, колегіумами, братськими, дяківськими, церковними, монастирськими школами, народними професійними школами мистецтв і ремесел (кобзарства, гончарства, бортництва та ін.) працювали й козацькі січові, сотенні та полкові школи, а також школи джур. Козацькі школи діяли у полкових і сотенних містах та містечках України, вони мали своєрідну побудову (як правило, їх влаштовували при церквах поруч із госпіталями і вони мали загальноосвітній характер). У цих школах учні ознайомлювалися з

медициною, астрологією, метеорологією, вчили також латину, піїтику, арифметику, риторику, геометрію, географію, астрономію, військову справу [6, с. 25].

У всіх цих навчально-виховних закладах панував волелюбний дух козацтва, повага до людської гідності. Про це свідчить те, що коли у той час у школах Західної Європи в системі педагогічних прийомів допускали використання різок, в козацьких та братських школах цього не було. Українське козацтво XVI–XVIII ст. утвердило систему освіти на принципах гуманізму, демократизму й народності. В учнівському колективі дотримувались принципів самоврядування, що нагадувало козацьке. Учні обирали із свого складу двох отаманів: одного для старших, другого – для молодших. Якщо ті не виправдовували довіру, після закінчення навчального року їх переобирали.

Окрім того, слід зазначити, що у школах на Запорозькій Січі (козацьких, січових, полкових, паланкових, парафіяльних та інших) усі мали рівні права та обов'язки. Система освіти і виховання тут передбачала формування у молоді, крім якостей лицарської честі, певної системи доблесті та звитязи, а саме:

- готовності боротися за волю, честь і славу України;
- нехтування небезпекою, коли справа стосується щастя рідних, друзів, побратимів;
- ненависть до ворогів, прагнення визволити рідний край від чужих зайд-завойовників;
- здатність відстоювати рідну мову, культуру, право бути господарем на власній землі;
- героїзм, подвижництво у праці та в бою в ім'я свободи і незалежності України [3, с. 1].

У духовному житті молоді козацька педагогіка відводила особливу роль лицарській честі та лицарській звитязі – своєрідним кодексам якостей шляхетної особистості. Кожен молодий козак намагався розвивати в собі ці поваги гідні якості, які до цього часу не втрачають значного виховного потенціалу. Неписані закони кодексу лицарської честі козаків передбачали:

- любов до батьків, рідної мови, вірність у коханні, дружбі, побратимстві, ставленні до Батьківщини – України;
- готовність захищати слабших, турбуватися про молодших;
- шляхетне ставлення до дівчини, жінки, бабусі;
- непохитна вірність ідеям, принципам народної моралі, духовності (правдивість і справедливість, працьовитість і скромність);
- відстоювання повної свободи і незалежності особистості, народу, держави;
- турбота про розвиток національних традицій, звичаїв і обрядів, бережливе ставлення до рідної землі, природи;
- намагання робити пожертвування на будівництво храмів, навчальних і культурних закладів;
- цілеспрямований розвиток своїх фізичних і духовних сил, силі волі;
- уміння скрізь і всюди чинити благородно, шляхетно, виявляти інші чесноти.

Українська козацька система навчання і виховання є глибоко самобутнім явищем, аналогів якому не було в усьому світі. В історії її становлення можна виокремити декілька етапів.

Перший етап – це козацьке дошкільне родинне виховання, яке утверджувало високий статус батьківської і материнської козацької педагогіки. Вже в цей період специфічною була роль батька, що полягала в цілеспрямованому загартуванні своїх дітей, вихованні у них честі та гідності, підготовці до майбутніх життєвих випробувань, до захисту рідної землі.

Другий етап виховання можна назвати козацьким родинно-шкільним. Він передбачав дотримання єдності вимог родини і школи у вихованні при збереженні пріоритетної ролі батька, сім'ї у виховному впливі на дітей. Окрім того, слід зазначити, що у козацьких сім'ях панував культ Батька і Матері, Бабусі та Дідуся, Родини і Батьківщини. На Запорозькій Січі усталилася специфічна система відбору до школи молодих людей, так званих молодиків. «Хто хотів би стати козаком – мусив наперед служити три роки в старого

козака за джура. Джура виконував роботу різного типу: носити за козаком другу рушницю й потрібні клунки. Одрозум, коли він навчався від того козака володіти зброєю і набував вправності в битвах, він ставав правдивим козаком і діставав зброю: рушницю, шаблю, спис, лук і стріли» [7, с. 453].

Третій етап – етап вищої освіти. Її учні здобували у вітчизняних колегіумах та академіях, університетах європейських країн. Після закінчення, як правило, того чи іншого навчально-виховного закладу юнаки одержували в сотнях, полках, військових таборах, в Запорізькій Січі системне фізичне, психологічне, моральне і трудове загартування, національно-патріотичну підготовку, спортивно-військовий вишкіл [7, с. 451].

Козацька сім'я відзначалася глибоким демократизмом, рівноправністю чоловіка і жінки, духовними традиціями. Це благотворно впливало на виховання дітей, хлопчиків і дівчаток. Юнак чи зріла людина, яка пройшла всі ступені козацького загартування, була, як правило, так вихована, що завжди відчувала, уявляла, бачила перед собою образ Батька як символ предків, своєї та їхньої совісті, розривати зв'язок з яким та родом – великий гріх. У свою чергу мати символізувала берегиню традицій свого народу. Усвідомлення матір'ю необхідності захисту України від чужоземних загарбників, виживання в тяжких, нерідко екстремальних умовах обумовлювало те, що вона виховувала у своїх синів мужність, твердість і рішучість. Материнське слово в сім'ї було не менш вагомим, ніж слово батька; мати виховувала дітей на козацькому фольклорі, вселяла в їхні душі любов до Батьківщини, віру в перемогу добра [5, с. 42].

Слід також вказати на зв'язок козацької педагогіки з релігійним вихованням. Козацька система виховання – це синтез монастирської та народної педагогіки, метою якої є духовний розвиток особистості майбутнього лицаря рідної землі, воїна Христового. Відповідно до мети формулюються завдання: закласти міцні основи православної віри; дати майбутньому воїну добру фізичну підготовку; виробити непримиренне ставлення до пороку в усіх його формах і різновидах; виховати високі людські якості, засновані на любові

до Бога та ближнього; сформувати готовність до самопожертви заради головної життєвої мети християнства – досягнення Царства Небесного.

Козацькою педагогікою послуговувалися не лише в родинному вихованні й навчально-виховних закладах. Її принципи, ідеї впливали на формування громадської думки, характеру всього народу. В цьому зв'язку можна говорити про соціальну козацьку педагогіку, тобто формування особистості здійснювалося під впливом багатьох соціальних факторів, зокрема культурних, економічних, етнографічних, моральних, естетичних тощо. У козацькі часи нашому народові був притаманний високий рівень моральності, духовності, народних знань, національних традицій і звичаїв. Це дає підстави стверджувати, що культурність, вихованість і значною мірою освіченість були невід'ємними складовими національного способу життя українців.

Козацька педагогіка була тісно зв'язана з гуманістичними традиціями, ідеями самоврядування і виборності, розбудови самостійної Української держави. Тільки країна з великим історичним досвідом розвитку освіти і виховання, захисту прав і свобод особистості, всього народу могла створити таке незвичайне явище, як Конституція Пилипа Орлика (1710 р.). Це унікальний феномен європейської і світової політичної, державної і правозахисної думки.

Висновки. Отже, козацька педагогіка сформувалася як частина народної педагогіки в її вершинному вияві, вона формувала в підростаючих поколіннях українців синівську вірність рідній землі, Батьківщині, народу, виховувала в них незламну силу духу, стійку волю і високу козацьку мораль, лицарські якості. Ретроспективний аналіз історії козацької педагогіки дозволяє стверджувати про її продуктивне функціонування й інтенсивний розвиток в умовах самостійної Української держави й помітне обмеження їх при бездержавності й колоніальному підневіллі. **Перспективи подальших розвідок у цьому напрямку** є розгляд шляхів впровадження козацької педагогіки у навчально-виховний процес сьогодення.

Список використаної літератури

1. Козацька педагогіка // Освіта. – 2007. – № 32. – Спец. вип.
2. Кузь, В. Г. Українська козацька педагогіка і духовність / В. Г. Кузь, Ю. Д. Руденко, О. Т. Губко. – Умань, 1995. – 220 с.
3. Руденко, Ю. Козацька педагогіка: національні пріоритети українського козацтва / Ю. Руденко // Освіта. – 2006. – № 31 (9–16 серпня). – С. 1.
4. Українська педагогіка в персоналіях : навч. посіб. : у 2 кн. / за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. – 624 с.
5. Федорченко, Д. Мудрість козацької педагогіки / Д. Федорченко // Освіта. – 10–17 листопада, 1999. – С. 42–44.
6. Лемківський, М. Школи запорізьких козаків / М. Левківський // Наука і суспільство. – 1970. – № 5 – С. 25–26.
7. Яворницький, Д. І. Історія запорізьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький. – К. : Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 592 с.

Рецензент: кандидат педагогічних наук, доцент Шумовецька С. П.

Стаття надійшла до редакції 20.05.2014

Макогончук Н. В. Истоки та специфика казацкой педагогики

В статье раскрыто процесс становления казацкой педагогики, дана характеристика етапов становления казацкой системы учения и воспитания, а также демократические и гуманистические традиции рыцарской закалки подростяющего поколения.

Ключевые слова: *казацкая педагогика, народная педагогика, учение, воспитание, кодекс рыцарской чести.*

Makogonchuk N. V. Sources and specific of the cossack's pedagogics.

In the article the cossack's pedagogics formation process is exposed, the stages of the cossack's studies and education system: cossack's preschool domestic education stage, family domestically-school stage and high educational stage are characterised. According to the cossack's pedagogics the knight's honour and knight's victory as the original codes of noble personality quality are found out to be one of the main values in spiritual life cossack's young people.

The forming of a cossack-knight in the family, at school and in public life, brave citizen, Motherland's defender who has clear national consciousness and self-consciousness, effective patriotism, high spirituality level is defined by the author to be the cossack's pedagogics aim. The author characterises the cossack's pedagogics as the system of folk and scientific ideas, traditions, practical actions, education

values that has started to form clearly in XVI century when the Ukrainian cossacks confirmed themselves to be the most powerful national social and political force. The cossack's pedagogics has been developed as a part of the national pedagogics in its highest exposure. It has been forming patriotism to the Motherland, people, teaching them to be strong, volitional, sticking to the moral values and knight's qualities. The cossack's education connection with the religious education system which is synthesist of the monasterial and folk pedagogics that is directed on the spiritual development of the future Motherland's defender personality connection is determined.

Keywords: *cossack's pedagogics, folk pedagogics, education, studies, the code of knight's honour.*